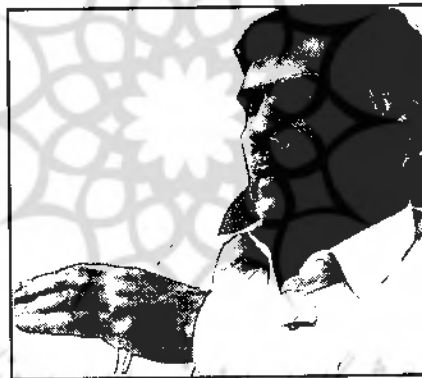

دکتر عارف

سه ساعت گفت و گوی صمیمانه با دکتر عارف
نوشاهی از برجسته‌ترین کتابشناسان و
فهرست‌نویسان نسخ خطی فارسی شبه‌قاره

○ گفت و گو:

احمد رضا رحیمی ریسه، نادر مطلبی کاشانی،
محسن جعفری مذهب، بهروز فتاحی

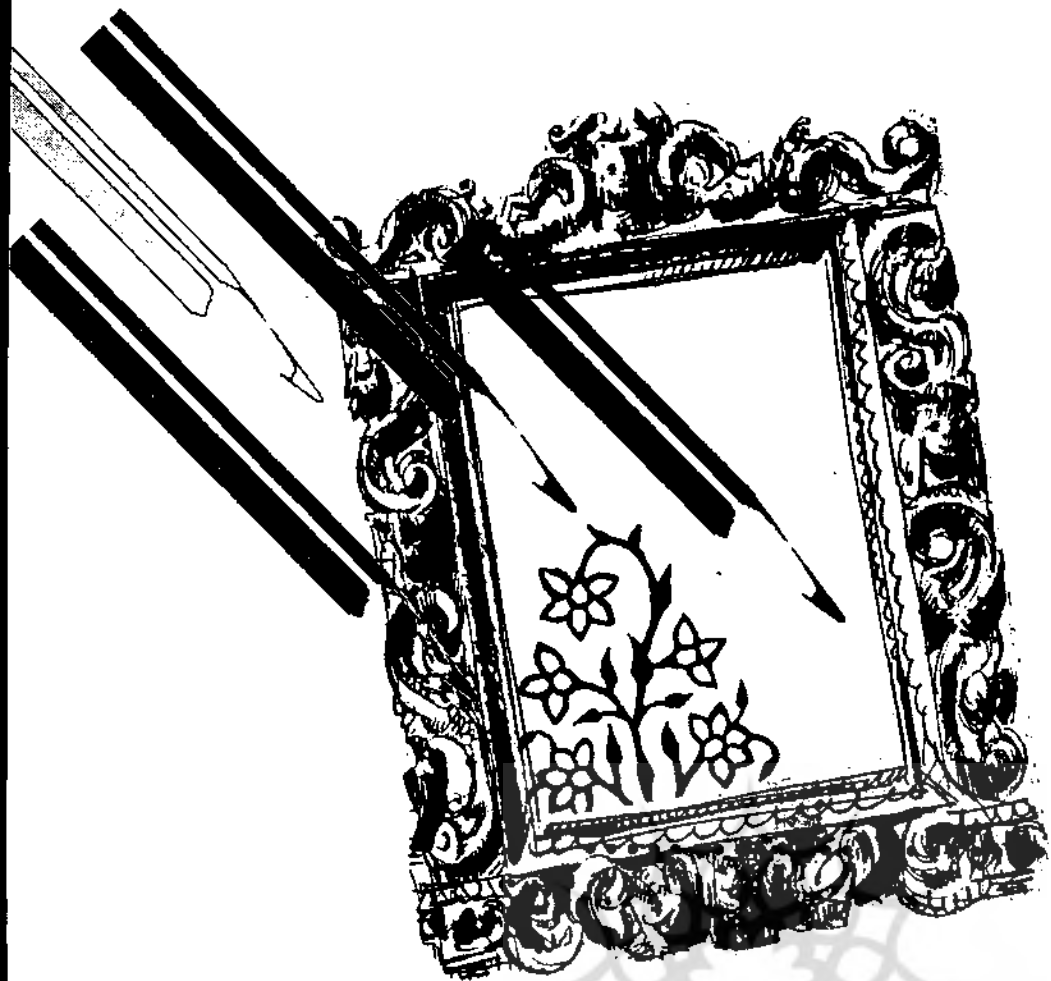
لیسانس و فوق‌لیسانس را در دانشگاه کراچی گرفتم در سال ۱۹۸۲ در رشته زبان و ادبیات فارسی. در عین حال از سال ۱۹۷۴ به بعد هم‌زمان با تحصیل، کارمند مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راول‌پندی (اسلام‌آباد) بودم. دیپلم لیسانس و فوق‌لیسانس را بدون حضور در دانشگاه گذراندم. در پاکستان سیستمی است که شما بدون حضور در کلاس، فقط امتحان می‌دهید که من این سه مقطع را اینطور گذراندم. در واقع هم کار می‌کردم و هم درس می‌خواندم. در سال ۱۹۸۹ میلادی دولت جمهوری اسلامی بوری برای پاکستان اعلام کرد که من هم درخواست کردم و پذیرفته شدم و برای ادامه تحصیل به دانشگاه تهران آمدم تا سال ۱۹۹۳ در دانشگاه تهران دوره دکتری را در دانشکده ادبیات و علوم انسانی گرفتم.
رحیمی ریسه: شما فرمودید در ایام تحصیل

رحیمی ریسه: در خدمت آقای دکتر عارف نوشاهی هستیم که به مناسبت نخستین همایش ملی ایران‌شناسی (۲۷-۳۰ خرداد ۱۳۸۱) به ایران آمده‌اند، فرصت را مغتنم شمرده و گفتگویی در مورد کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی بطور اعم و وضعیت این دو رشته در شبه‌قاره بطور اخص با ایشان انجام می‌دهیم.

دکتر نوشاهی: با تشکر از دوستانی که این مجلس را ترتیب داده‌اند. من ۶ فروردین ۱۳۳۴ یا ۲۷ مارس ۱۹۵۵ در روستای چنیل در ۷۰ کیلومتری غرب لاهور دنیا آمدم که آنجا خانه مادری من است. منزل پدری من روستایی بنام ساهن پال است که در آنجا بزرگ شدم و تحصیلات ابتدایی تا دبیرستان را در آنجا گذراندم. در سال ۱۹۷۱ میلادی به راول‌پندی شهری نزدیک اسلام‌آباد رفتم و دیپلم را آنجا گرفتم. بعدها به کراچی رفتم و

دکتر نوشاهی: در خدمت آقای دکتر عارف نوشاهی هستیم که به مناسبت نخستین همایش ملی ایران‌شناسی (۲۷-۳۰ خرداد ۱۳۸۱) به ایران آمده‌اند، فرصت را مغتنم شمرده و گفتگویی در مورد کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی بطور اعم و وضعیت این دو رشته در شبه‌قاره بطور اخص با ایشان انجام می‌دهیم.
دکتر نوشاهی: با تشکر از دوستانی که این مجلس را ترتیب داده‌اند. من ۶ فروردین ۱۳۳۴ یا ۲۷ مارس ۱۹۵۵ در روستای چنیل در ۷۰ کیلومتری غرب لاهور دنیا آمدم که آنجا خانه مادری من است. منزل پدری من روستایی بنام ساهن پال است که در آنجا بزرگ شدم و تحصیلات ابتدایی تا دبیرستان را در آنجا گذراندم. در سال ۱۹۷۱ میلادی به راول‌پندی شهری نزدیک اسلام‌آباد رفتم و دیپلم را آنجا گرفتم. بعدها به کراچی رفتم و

شاهی

مشغول کار هم بوده‌اید بفرمایید چه کاری انجام می‌دادید؟

دکتر نوشاهی: من در اسلام‌آباد در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان کار می‌کردم در حالی که دانشگاه من کراچی بود و برای امتحان به کراچی می‌رفتم. من در مرکز تحقیقات معاون کتابدار بودم و از سال ۱۹۷۴ تا سال ۱۹۸۱ آنجا کار می‌کردم و حدود یکسال در خانه فرهنگ ایران در راول‌پندی بودم بعد از آن مجدداً به اسلام‌آباد برگشتم و در ۱۹۸۴ به رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی پیوستم و مدیر مجله دانش (درباره تاریخ و فرهنگ و زبان و ادبیات فارسی در منطقه) بودم که ۱۴ شماره آن را تا سال ۱۹۸۹ که به ایران آمدم درآوردم.

رحیمی ریسه: مختصری درباره رساله دکتری خودتان بفرمائید.
دکتر نوشاهی: وقتی در کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات بودم چون سر و کارم با نسخ خطی بود روزی به یک نسخه خطی برخورد کردم که ملفوظات شیخ طریقتی به نام خواجه عبدالله احرار شیخ نقشبندیه بود که به نظر جالب آمد و از آن عکس گرفتیم و بدون هیچ قصدی با خود به ایران آوردم. در ایران به آقای نجیب مایل هروی که از سالهای قبل آشنایی داشتیم دادم. ایشان توصیه کردند که به عنوان رساله دکتری از آن استفاده کنم. بعداً با مشورت مرحوم دکتر احمد تفضلی که رئیس بخش دانشجویان خارجی بودند این کار را کردم. این سخنانی بود از خواجه عبدالله احرار که یکی از خلفای ایشان میرعبداول آن را تحریر کرده بود و کار من فقط روی همان یک متن بود. اما زمانی که به مرکز نشر دانشگاهی متن را برای چاپ پیشنهاد کردم سه متن دیگر به آن اضافه کردم: یکی ملفوظات دیگری از خواجه احرار بود که مؤلفش معلوم نیست، دومی مجموعه رقعات خواجه احرار بود و دیگری در کرامات و خوارق عادات خواجه احرار بود که یکی از مریدان او نوشته بود. در این مجموعه‌ای که امسال مرکز

نشر دانشگاهی چاپ

کرده است علاوه بر رساله دکتری سه متن دیگر نیز اضافه شده است و به نظر من جامع‌ترین کتاب در مورد خواجه احرار است.

رحیمی ریسه: لطفاً کمی هم در مورد زندگی خانوادگی‌تان بگویید؟
دکتر نوشاهی: در ۱۹۸۱ ازدواج کردم، ۴ فرزند دارم ۲ دختر و ۲ پسر که آن زمان با من در ایران بودند و دختر و پسر بزرگم چون در ایران مدرسه می‌رفتند فارسی را خوب یاد گرفتند و فارسی آن‌ها نیز به لهجه تهرانی است.

رحیمی ریسه: شروع علاقه شما به زبان فارسی و پس از آن فهرست‌نویسی، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی از چه زمانی بوده و تحت تأثیر چه کسانی قرار داشته‌اید؟

دکتر نوشاهی: من مقدمات فارسی را در دبیرستان خوانده بودم و بعد از آن یک مدتی کوتاه در حوزه یا مدرسه دینی بودم. بعد از آن به خانه فرهنگ ایران در راول‌پندی که نزدیک منزلمان بود رفت و آمد می‌کردم همین باعث ایجاد یک کشش به زبان فارسی و فرهنگ فارسی در من شد. بعد کلاس‌های فارسی خانه فرهنگ که توسط استادان ایرانی تدریس می‌شد را به مدت ۴ سال گذراندم. در همان زمان پیشنهاد شد که به مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان بروم و در کتابخانه کار کنم. در کتابخانه چون یک محیط علمی و آشنایی با نسخ خطی بود در آنجا در سال ۱۹۷۸ که آقای منزوی به آنجا آمدند کلاً جهت‌های من تغییر یافت و ایشان به من خیلی چیزها یاد دادند. خیلی راهنمایی کردند و دست مرا گرفتند بخصوص در فهرست‌نویسی و نسخه‌شناسی.

مطلبی کاشانی: رئیس خانه فرهنگ دکتر تسبیحی بود؟

زمانی که آقای منزوی در پاکستان بودند یک نهضت فهرست‌نویسی در پاکستان ایجاد شده بود که بعضی از مؤسسات پاکستان هم تحت تأثیر فهرست‌های مرکز تحقیقات شروع به فهرست‌نویسی کرده بودند و حتی یک مرکز در هند به همین اسم تشکیل شد که آن هم فهرست‌نویسی انجام می‌داد. بعد از بازگشت آقای منزوی به ایران فهرست‌نویسی در پاکستان تعطیل شد و چون مرکز تحقیقات فارسی در مضیقه مالی بود طرح جدید فهرست‌نویسی را بوجود نیاورد

انجام دادم، فهرست گنجینه آزر نسخه‌های خطی کتاب است که آقای خضر نوشاهی تألیف کردند، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه همدرد کراچی است که آقای خضر نوشاهی تألیف کردند که این ۴ فهرست جزء طرح دوم آن‌ها بود.

کتابخانه گنج بخش که حدود ۲۲ هزار نسخه خطی دارد قبلاً آقای تسییحی سه جلد فهرست از آن چاپ کرده بودند که این سه جلد به ترتیب شماره و به صورت درهم یعنی نسخه‌های فارسی و عربی با هم تنظیم شده بود از شماره یک تا یک‌هزار از زمانی که آقای منزوی آنجا رفتند فهرست را به ترتیب موضوعی شروع کردند و هشت هزار نسخه اول کتب فارسی را ایشان به ترتیب موضوعی در چهار جلد تألیف کردند. از آن زمان به بعد دیگر فهرست‌نویسی جدی در مرکز صورت نگرفته فقط یک فهرست الفبایی نسخه‌های خطی گنج بخش چاپ شده است که آن کافی نیست.

رحیمی ریس: اخیراً شما طرحی را بنام فهرست دست‌نویس‌های پاکستان پیشنهاد کرده‌اید که قرار است زیر نظر شما انجام شود در مورد این طرح توضیح دهید و همچنین بفرمایید چه تعداد نسخه‌های خطی در پاکستان است و چه تعداد از آنها فهرست شده و چه تعدادی فهرست نشده و از میان آنهایی که فهرست مستقل ندارد چه تعدادی در فهرست مشترک آمده و نیازی به فهرست مجدد ندارد؟

دکتر نوشاهی: زمانی که آقای منزوی در پاکستان بودند یک نهضت فهرست‌نویسی در پاکستان ایجاد شده بود که بعضی از مؤسسات پاکستان هم تحت تأثیر فهرست‌های مرکز تحقیقات شروع به فهرست‌نویسی کرده بودند و حتی یک مرکز در هند به همین اسم

دکتر نوشاهی: خیر، ایشان کتابدار مرکز تحقیقات فارسی بودند و الان هم هستند این مرکز تحقیقات فارسی کتابخانه‌ای بنام گنج بخش (همان مؤلف کشف‌المحجوب یعنی علی‌بن عثمان هجویری که در پاکستان به نام «گنج بخش» معروف هستند) دارد که ایشان کتابدار بودند.

مطلبی کاشانی: رئیس مرکز چه کسی بود؟ آیا ایرانیان هستند؟
دکتر نوشاهی: بله همیشه ایرانی هستند در آن زمان یعنی سال ۱۹۷۴ دکتر علی‌اکبر جعفری بودند ایشان ۷ زبان می‌دانند بعد از ایشان هم افرادی مثل مهدی غروی، اکبر ثبوت، رضا شعبانی و اخیراً آقای بیگدلی آنجا هستند. الان بزرگترین مرکز فهرست‌نویسی و نسخ خطی در پاکستان همین مرکز تحقیقات است. آن مرکز ۲ نوع برنامه داشت یکی اینکه فهرست مشترک نسخ خطی تمام زبان‌ها مثل اردو، عربی، فارسی و پنجابی می‌خواستند جمع‌آوری کنند. برنامه دوم این بود که از هر کتابخانه یک فهرست جداگانه تلویین کنند. از همان اوائل تأسیس مرکز این کار را دنبال کردند یک عده‌ای را تربیت کردند و به شهرهای مختلف فرستادند و این افراد فهرست‌نویسی کردند و به مرکز گزارش دادند. بعداً بر مبنای همان گزارش‌ها آقای منزوی فهرست مشترک نسخ خطی فارسی را تألیف کرد، اما از بقیه فهرست‌های نسخه‌ها مثل عربی هنوز استفاده نشده است. از آن گزارش‌ها هم باید استفاده شود و فهرست‌های مستقلی چاپ شود که تا به حال سه الی چهارتای آنها را چاپ کردند یکی فهرست نسخ خطی موزه ملی پاکستان است که من انجام دادم و دیگری فهرست نسخ خطی فارسی انجمن ترقی اردو کراچی است که آن هم من

تشکیل شد که آن هم فهرست‌نویسی انجام می‌داد. بعد از بازگشت آقای منزوی به ایران فهرست‌نویسی در پاکستان تعطیل شد و چون مرکز تحقیقات فارسی در مضیقه مالی بود طرح جدید فهرست‌نویسی را بوجود نیاورد. الان شمار زیادی از نسخه‌های خطی پاکستان فهرست نشده است و به فهرست مشترک هم منتقل نشده است. گنجینه‌های مختلفی در دانشگاه پنجاب است مثل گنجینه کیفی و گنجینه پیرزاده محمدحسین و گنجینه محمدحسین آزاد که در این سه گنجینه در هرکدام حدود ۳۰۰ تا ۴۰۰ نسخه خطی وجود دارد که فهرست نشده است. در موزه ملی پاکستان که من در ۱۹۷۸ م. فهرست کردم بعد از آن هم تعداد دیگری نسخه جمع شده که فهرست نشده است. در آرشیو ملی پاکستان نیز حدود هزار نسخه خطی فهرست نشده است، کتابخانه ملی پاکستان هم حدود ۴۰۰ نسخه خطی دارد. این‌ها کتابخانه‌های دولتی است. همچنین کتابخانه‌های شخصی فراوانی در شهرستان‌ها و دهات پاکستان موجود است که فهرست‌نویسی نشده. درواقع هیچ آماری از نسخه‌های خطی پاکستان نیست. حتی تخمین هم نمی‌توان زد، شاید حدود چهل هزار نسخه در فهرست مشترک آمده است اما این مجموعه‌ها که نام بردم هیچ‌کدام فهرست نشده است. شاید حدود ده هزار نسخه فهرست نشده فارسی وجود داشته باشد.

رحیمی ریس: از هند و نسخه‌های خطی موجود در آن چه خبری دارید؟

دکتر نوشاهی: شاید بعد از ترکیه بزرگترین منبع نسخه‌های خطی هند باشد. در آنجا از یک سنت بزرگ فهرست‌نویسی که از زمان انگلیسی‌ها بجا مانده استفاده می‌شود، کتابخانه‌های بزرگ مثل رامپور

و خنایخش و انجمن آسیایی بنگال فهرست شده‌اند، اما مجموعه‌های شخصی نواب‌ها و راجه‌های زیادی وجود دارد که هنوز فهرست نشده، شاید هم مرکزی در آنجا برای این کار نباشد مگر همان مرکز تحقیقات فارسی وابسته به رایزنی فرهنگی ایران در دهلی که چند سال پیش شروع به فهرست‌نویسی کرده و تا به حال چندین جلد فهرست از مجموعه‌های خصوصی و دولتی چاپ کرده است. اخیراً عکسبرداری و میکروفیلم از نسخه‌های خطی هند شروع شده که مرکزی به نام «مرکز میکروفیلم نور» زیر نظر آقای خواجه پیری است که حدود ۵ هزار نسخه فیلمبرداری کرده‌اند که یک نسخه برای کتابخانه آستان قدس می‌فرستند و یک نسخه هم همان جا نگه می‌دارند. زمانی که آقای منزوی در پاکستان بودند برای مدت حدود ۶ ماه به هند رفتند برای فهرست مشترک هند و آنجا کار کردند، اما به دلیل بدی شرایط آب و هوایی به پاکستان بازگشتند. روی فهرست مشترک در هند که کاری است بسیار واجب، کاری انجام نشده است. جعفری مذهب: پاکستان شرقی قبل از جدایی از پاکستان آیا سهمی در این فهرست‌نگاری داشته است؟

دکتر نوشاهی: بله، دانشگاه داکا بخش نسخه‌های خطی دارد در همان زمان دو جلد فهرست به زبان انگلیسی، از نسخه‌های عربی، فارسی و اردو چاپ شده بود.

جعفری مذهب: الان از موجودی فارسی در بنگلادش خبری ندارید؟

دکتر نوشاهی: بزرگترین مرکز همان داکا است من فهرستی که در سال ۱۹۴۶ قبل از استقلال پاکستان تألیف شده بود چاپ کردم بنام ثلاثه غساله که کتابشناسی کتابهای عربی، فارسی و اردو که تألیف

نام ایشان چاپ نشده است.

رحیمی ریسه: در مورد فهرست‌نویسی در شبه‌قاره یعنی مقایسه روش فهرست‌نویسی شبه‌قاره با ایران توضیح بدهید؛ آیا فهرست‌های شبه‌قاره از نوع فهرست‌های تفصیلی هستند یا سباده و لیست و یا جمع بین این دو؟ آیا مؤسسه‌ای در پاکستان یا هندوستان متولی آموزش نسخه‌شناسی به جوان‌ها است؟

دکتر نوشاهی: در هند و پاکستان فهرست‌نویسی به تقلید از فهرست‌های انگلیسی شروع شده بود. یعنی اواخر حکومت انگلستان بود.

رحیمی ریسه: مؤلفان فهرست، انگلیسی بودند؟

دکتر نوشاهی: در واقع الگوی فهرست‌نویسان هند و پاکستان در آن زمان انگلیسی‌ها بودند و خصوصیت آن فهرست‌ها این است که راجع به مؤلف توضیح می‌دهند و شرح حال کامل می‌نویسند. فهرست‌نویسی شبه‌قاره به همان مدل است، من چون با این فهرست‌ها سر و کار دارم و اخیراً کتابشناسی نسخه‌های خطی پاکستان تألیف کردم در حین کار متوجه شدم که فهرست‌نویسان در پاکستان مطابق سلیقه یا ذوق خودشان یا براساس طرح مرکز مأموریت، کار می‌کردند. معمولاً روش‌هایی که در پاکستان وجود دارد الفبایی یا به ترتیب زمان و تاریخ کتابت است یا بر اساس شماره‌های ثبت کتابخانه است و یا موضوعی است. این روش‌هایی است که در فهرست‌های پاکستان دیده می‌شود. متأسفانه مرکزی برای آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی نداریم و کسانی که تاکنون مشغول فهرست‌نویسی بوده‌اند یا خودشان تا به حال در کتابخانه‌ها کار می‌کردند و تجربیاتی به دست آورده‌اند یا افرادی بودند که زیر نظر من

شده در بنگال است که هم فهرست کتابهای چاپی است و هم نسخ خطی، از آن فهرست مشخص می‌شود که نسخ خطی فراوانی در دانشگاه‌ها، مدارس و خانقاه‌های بنگال وجود دارد.

جعفری مذهب: می‌توان تعداد آنها را تخمین زد؟

دکتر نوشاهی: بیش از دو هزار نسخه خطی در کتابخانه‌های داکا و اطراف آن معلوم است، اما فهرست‌داری نشده است.

رحیمی ریسه: چرا کسی آنجا فعال نیست؟

دکتر نوشاهی: مشکل بنگلادش مشکل خط است. چون خط بنگلادش با خط فارسی متفاوت است، درحالی که خط زبان اردو با خط زبان فارسی یکی است و کسانی که آنجا فارسی یاد می‌گیرند باید خط هم یاد بگیرند. الان هیچ نسخه‌شناس یا فهرست‌نویس عربی و فارسی در بنگلادش را نمی‌شناسم.

رحیمی ریسه: چه تعداد فهرست‌نویس در هند وجود دارد که کار نسبتاً مطلوبی ارائه کنند، چه در مورد مجموعه‌های خصوصی و عمومی.

دکتر نوشاهی: در این چند سال اخیر یعنی بعد از مجموعه بزرگ خدابخش که سی واندی جلد از آن چاپ شده است، فهرست‌هایی از دکتر نذیر احمد استاد دانشگاه علیگره، دکتر شریف حسین قاسمی استاد دانشگاه دهلی بوجود آمد. بعضی از کتابخانه‌های دولتی بزرگ و خوب تعدادی فهرست‌نویس استخدام کرده‌اند مثل مرحوم محمدعمران خان... و مولانا امتیاز علی عرشی در رام‌پور. امروز در راجستان هستند به عنوان یک نسخه‌شناس همین دکتر نذیر احمد و شریف حسین قاسمی هستند. مدتی آقای دکتر حسن عباس هم که در کتابخانه رضا رامپور بودند فهرست آنجا را تألیف کردند اما چیزی با

**الان بزرگترین
مرکز فهرست نویسی و
نسخ خطی در پاکستان همین
مرکز تحقیقات است. آن مرکز دو نوع
برنامه داشت یکی اینکه فهرست مشترک
نسخ خطی تمام زبان ها مثل اردو، عربی،
فارسی و پنجابی می خواستند
جمع آوری کنند. برنامه دوم این
بود که از هر کتابخانه یک**

**فهرست جداگانه
تدوین کنند**

مطلبی کاشانی: چرا چاپ نشده؟ در کجا هست؟

و آقای منزوی کار می کردند. مطلبی کاشانی: شما قصد تربیت

فهرست نویسی دارید؟

دکتر نوشاهی: در گجرات است، شهری بین

دکتر نوشاهی: در پاکستان الان کمتر رغبتی بین

اسلام آباد و لاهور، یکی از استادان دانشکده تألیف کرده بود و در واقع مرکز تحقیقات فارسی اسلام آباد از ایشان خواسته بود که این کتاب را تألیف کنند اما بعد از تغییراتی که در مرکز بعد از انقلاب اسلامی شد، مرکز منصرف شد. این کتاب به زبان اردو است.

افرادى که فارسی یا عربی می خوانند وجود دارد. همچنین بین افرادی که در دانشگاه ها درس می خوانند رغبتی وجود دارد اما تعداد آن ها کم است. مثلاً دو سال پیش به دو دوست که در

رحیمی ریس: مؤلف آن چه کسی است؟

دانشگاه پنجاب تدریس فارسی می کنند پیشنهاد کردم که کار

دکتر نوشاهی: دکتر احمد حسین قلمه داری.

فهرست نویسی گنجینه های دانشگاه پنجاب را برعهده بگیرید. یکی از

رحیمی ریس: درباره واژگان نسخه شناسی در شبه قاره و مقایسه آن با واژگان ایرانی اخیراً بحثی در دو نشریه ایرانی در مورد دو واژه «ترقیمه» و «انجامه» که یکی از دوستان مقاله ای در مورد واژه

آنها خوشبختانه انجام داد (گنجینه محمدحسین آزاد) اما دیگری که گنجینه پیرزاده پیشنهاد شده بود کاری انجام نداد. کمتر افرادی هستند که به این حرفه علاقه داشته باشند.

«ترقیمه» چاپ کرده اند و آقای افشار در مقاله ای که نوشته اند در بخارا پیشنهاد کردند که بجای واژه «ترقیمه» از «انجامه» استفاده کنیم که هم زیباتر است و هم پر معنی است. لطفاً در مورد این تفاوت واژه ها توضیح دهید.

جعفری مذهب: در آموزش رسمی کتابداری هم جایی برای نسخه شناسی نیست؟ یعنی در دوره های عالی کتابداری؟
دکتر نوشاهی: برای فهرست نویسی کتاب های چاپی است اما برای نسخه های خطی نیست.

دکتر نوشاهی: در پاکستان و هند فهرست ها به یکی از این ۳ زبان است: اردو، انگلیسی و فارسی. آنهایی که فارسی هستند بیشتر کار آقای منزوی یا تسبیحی یا بنده است. آنهایی که انگلیسی اند مورد بحث نیست. اما آنهایی که اردو هستند بیشتر از اصطلاحات عربی استفاده کرده اند مثلاً در کشور ما از اصطلاح «ترقیمه» استفاده می شود.

مطلبی کاشانی: غیر از فهرست نویسی و تصحیح متن در حوزه های دیگر نسخه شناسی در پاکستان شخصی وجود دارد که فعالیت داشته باشد مثل مسائل کاغذ، مرکب، صحافی و غیره؟
دکتر نوشاهی: خیر.

رحیمی ریس: یعنی این واژه ها از فرهنگ عربی وارد شده است.
دکتر نوشاهی: بله، مثلاً نسخه «ناقص الطرفین» می گوئیم. بقیه اصطلاح ها هم بیشتر عربی است. نمی گوئیم از طریق فهرست های عربی وارد شده است. چون فهرست نویسان پیشین ما علمای عربی دان بودند و اصطلاحاتی که وضع کرده اند تا امروز استفاده می شود. تحولاتی که در فهرست نویسی و نسخه شناسی در ایران الان اتفاق افتاده، در پاکستان به این موضوع اهمیت نمی دهند. در نتیجه هیچ تغییری در این اصطلاحات صورت نگرفته است. تنها کسانی که با ایران ارتباط دارند و با اصطلاحات ایرانیان آشنا هستند ممکن است در فهرست های بعدی این واژه ها را معرفی کنند.
رحیمی ریس: آینده فهرست نگاری را در شبه قاره و به ویژه در

مطلبی کاشانی: الان صحافی سنتی انجام می گیرد؟
دکتر نوشاهی: بله، البته مقالاتی در مورد کاغذ، مرکب و خط نوشته شده است. مثلاً یکی از دانشمندان پاکستانی عبدالله جنتابی کتابی در مورد خط چاپ کرده بود که قرن به قرن موضوع خط را مطرح کرده است. اما کتابی مستقل درباره مرکب و صحافی وجود ندارد.
جعفری مذهب: سیاهه ای از صحافی های سنتی و یا کارگاه ها وجود دارد؟

دکتر نوشاهی: خیر، فقط می دانم شخصی در پاکستان کتابی بنام روش کتاب سازی و کتاب نویسی در پاکستان از قدیم ترین دوران تا امروز تألیف کرده که در آن کتاب توجه به نسخه های خطی داشت نه به کتاب های چاپی. و در آنجا اسمی از صحافان و کاغذسازان و فهرست نویسان هم بود. متأسفانه آن کتاب چاپ نشده است.

پاکستان چطور می‌بینید؟ فکر می‌کنید ۲۰ سال آینده کسی هست که به فهرست‌نویسی و نسخه‌شناسی بپردازد؟

دکتر نوشاهی: آینده فهرست‌نویسی را در پاکستان با وجود سابقه ۷۵ ساله و با وجود مراکز نسخه‌های خطی، به دو دلیل روشن نمی‌بینم: یکی اینکه در برنامه‌های مراکز تحقیقاتی، فهرست‌نویسی وجود ندارد و آنها فقط به فکر جمع کردن یا خریدن نسخه‌های خطی هستند و هیچ‌وقت به فکر جدی فهرست‌نویسی نسخه‌هایی که دارند نیستند. و دیگری نبود افرادی که زبان‌های عربی یا فارسی بدانند. در مراکزی که من می‌شناسم افراد متخصص کم است. به همین دو دلیل به نظر من آینده روشنی برای فهرست‌نویسی نیست. البته اخیراً دانشگاه‌های پاکستان توجهی به این موضوع کرده‌اند و برای نوشتن پایان‌نامه فوق‌لیسانس از موضوع فهرست‌نویسی استفاده می‌کنند و تا

نسخه‌های اردو در پاکستان افراد مختلفی هستند، مهمترین فرد آن مشفق خواجه است در کراچی که طرح فهرست مشترک نسخه‌های خطی اردو را تهیه کرده است و جلد اول آن چاپ شده است. نسخه‌های خطی زیادی هم به زبان پنجابی داریم که آقای دکتر شهباز ملک رئیس سابق گروه زبان پنجابی دانشگاه پنجاب لاهور در این زمینه کار می‌کند و فهرست مشترک آن چاپ شده است. الان هم مشمول فهرست کتب چاپی پنجابی شبه‌قاره هستند که جلد اول آن چاپ شده و جلد دوم آن زیر چاپ است. برای نسخه‌های خطی فارسی بعد از آقای منزوی، دو یا سه نفر بیشتر در پاکستان کار نمی‌کنند آن هم اگر مرکزی به آنها مأموریت دهد وگرنه بر اساس علاقه خود کار نمی‌کنند. از آن افراد یکی آقای خضر نوشاهی هستند که چند کتابخانه را فهرست کردند. خود من هستم که با علاقه خودم کتابخانه‌هایی را فهرست کردم.

رحیمی ریس: فهرست‌های مشترکی که به آن‌ها اشاره کردید برای نسخه‌های عربی و اردو آیا تحت‌تأثیر کار آقای منزوی بوده است؟

دکتر نوشاهی: فهرست اردو و پنجابی قبل از حرکت آقای منزوی چاپ شده بود. اما فهرست مشترک عربی که چاپ شده به نوعی تحت‌تأثیر کار آقای منزوی بوده است.

رحیمی ریس: اخیراً در سفری که به قم داشتم از مرکزی که کار سر و سامان دادن به مجموعه‌های کوچک نسخه‌های خطی در ایران را دارد بازدید کردم. مرکز احیاء میراث اسلامی به سرپرستی حجة الاسلام آقای سیداحمد حسینی اشکوری در این دیدار آخر ایشان می‌گفتند که سفری به پاکستان داشته‌اند و از یکی دو تا مرکز پاکستان میکرو فیلم تهیه کردند و آنها را فهرست و تصمیم به چاپ آنها دارند. فکر می‌کنید دستگاهها و سازمان‌های دولتی و خصوصی ایران چه کمکی می‌توانند به پیشرفت فهرست‌نویسی نسخه‌های پاکستان بکنند؟ آیا این حرکت مؤثر است یا خیر؟

دکتر نوشاهی: در سطح کتابخانه‌های دولتی مشکلاتی وجود دارد بعبید می‌دانم که فردی را از ایران بفرستند و هزینه کنند تا آن فرد فهرست‌نویسی انجام دهد. اما در سطح کتابخانه‌های خصوصی این مشکل نیست. اما غیر از فهرست‌نویسی مشکل دیگری داریم و آن هم وضعیت نسخه‌های خطی است که وضع نابسامانی دارند و روز به روز وضع بدتر می‌شود، ممکن است شما نسخه‌ای را ۵ سال پیش در کتابخانه‌ای دیده باشید اما بعد از ۵ سال آن را یا موریانه خورده و یا رطوبت‌زده و... به همین دلیل تعداد نسخ خطی به علت بی‌توجهی، روز به روز کمتر می‌شود که این برای ما بیشتر نگران‌کننده است. مرکز احیاء که برای کتابخانه‌های ایران امکانات نگهداری می‌دهد اگر بتواند این کمک را برای پاکستان هم دهد بسیار مفیدتر است.

مطلبی کاشانی: زمانی یادم است که آقای منزوی گفته بودند نسخه‌هایی که ما فهرست می‌کنیم در واقع سنگ قبری برای نسخه‌ها است.

دکتر نوشاهی: بله، واقعاً همینطور است. مثلاً کتابخانه شخصی خاندان ما بعد از فوت عموی من که بیست و اندی سال پیشتر فوت

آینده فهرست‌نویسی را در پاکستان با وجود سابقه ۷۵ ساله و با وجود مراکز نسخه‌های خطی، به دو دلیل روشن نمی‌بینم: یکی اینکه در برنامه‌های مراکز تحقیقاتی، فهرست‌نویسی وجود ندارد و آنها فقط به فکر جمع کردن یا خریدن نسخه‌های خطی هستند و هیچ‌وقت به فکر جدی فهرست‌نویسی نسخه‌هایی که دارند نیستند و دیگری نبود افرادی که زبان‌های عربی یا فارسی بدانند

به حال نیز چند پایان‌نامه در زمینه فهرست نسخ نوشته شده است. اما آن دانشجویان نه نسخه‌شناس هستند و نه فهرست‌نویس و نه علاقه دارند و نه بعد از این علاقه‌ای خواهند داشت. فقط طبق فرمی که دانشگاه به آنها ارائه می‌دهد این کار را انجام می‌دهند و فقط برای گرفتن مدرک است و کار آنان ارزش چاپ کردن هم ندارد. برای همین آینده روشنی نمی‌بینم.

فتحی: در حال حاضر چه کسانی در این زمینه کار می‌کنند؟
دکتر نوشاهی: در زمینه نسخه‌های عربی شخصی بنام دکتر احمدخان در پاکستان است که قبلاً کتابدار اداره تحقیقات اسلامی دانشگاه بین‌المللی اسلامی اسلام‌آباد بود. بعد از بازنشستگی از آنجا یک مرکزی بنام الحمايه المخطوطات تاسیس کرده که دو نوع کار انجام می‌دهد یکی فهرست‌نویسی نسخه‌های عربی در پاکستان و دیگری فهرست کتابهای عربی چاپ شده در شبه‌قاره و تا به حال دو جلد کتاب چاپ کرده است. در قسمت عربی ایشان هستند. در زمینه

شده‌اند در این کتابخانه به علت بسته بودن کتابخانه و... چندین نسخه خطی خراب شده‌اند. بخصوص کتابخانه‌های شخصی این وضعیت را دارد. کتابخانه مرحوم مولوی شفیق که معروف‌ترین مجموعه در پاکستان بود و فهرست شده و فهرست آن هم چاپ شده است. الان دیگر وجود ندارد و بعد از فوت ایشان این مجموعه توسط دلالان پراکنده شد و از بین رفت.

فتحنی: آیا مرکز فعالی در پاکستان برای فهرست‌نویسی و جمع‌آوری نسخ خطی وجود دارد؟

دکتر نوشاهی: مراکز هیستند که وظیفه‌شان جمع‌آوری نسخ است مثل آرشیو ملی، موزه ملی، موزه لاهور و کتابخانه ملی اما به علت کمبود بودجه این مراکز توان خرید بیش از چند نسخه در سال را ندارند. مرکز تحقیقات فارسی بیشترین زحمت جمع‌آوری را کشیده است.

مطلبی کاشانی: شما قانون ملی خاص نسخه‌های خطی دارید؟
دکتر نوشاهی: از لحاظ قانون نسخ خطی یک شیء آنتیک است و خروج آنها از کشور ممنوع است. اما عملاً نسخه‌های خطی قاچاق می‌شوند. من افرادی را می‌شناسم که نسخه‌هایی را برای کشورهای عربی و مالزی و بروئی می‌برند و قاچاق می‌کنند.

رحیمی ریس: این کشورها مجموعه‌های خوبی از نسخه‌های خطی ندارند و در عوض پول خوبی دارند و در این کشورها در دانشگاهها اسلام‌شناسی و شرق‌شناسی تدریس می‌شود و یکی از منابعی که دانشجو و اساتید را جذب می‌کند داشتن کتابخانه خوبی از نسخه‌های خطی است. درواقع این‌ها با این کار هویتی به دانشگاه‌های خالی از نسخه‌های خود می‌بخشند.

دکتر نوشاهی: بله، چند وقت پیش مفتی اعظم بروئی (دارالاسلام) به پاکستان آمده بود و نسخه‌های خطی زیادی را با خود از طریق سفارت خود بردند. در مالزی هم مرکز تحقیقات اسلام‌شناسی است که نسخه‌های زیادی از پاکستان خارج کرده است
رحیمی ریس: بیشتر به چه نوع نسخه‌های خطی توجه دارند؟

دکتر نوشاهی: بیشتر به نسخه‌های عربی توجه دارند. مثلاً آنهایی که از بروئی آمده بودند می‌گفتند ما به علت اینکه دانشجو و فهرست‌نویس فارسی نلاریم از نسخه‌های عربی استفاده می‌کنیم. اما با وجود این مقدار زیادی نسخه فارسی نیز بردند.

رحیمی ریس: فکر می‌کنم شما حدود هفت یا هشت هزار نسخه خطی یا بیشتر را در پاکستان دیده باشید، در مورد منشأ این نسخه‌های خطی صحبت کنید و نقل و انتقالاتی که در طول تاریخ صورت گرفته است.

دکتر نوشاهی: در مدت ۲۰ یا ۲۵ سال که افغانستان گرفتار جنگ داخلی بوده کتابخانه‌های افغانستان تقریباً خالی شده‌اند و بیشتر کتاب‌های آنها به پاکستان یا از طریق پاکستان به کشورهای دیگر رفته است. کتابهای زیادی از کتابخانه‌های افغانستان را در پاکستان دیدم. در آنها نسخه‌های مؤلفان ایرانی و آسیای میانه زیاد دیده می‌شود.

رحیمی ریس: شکل‌گیری مجموعه‌های پاکستانی در زمان‌هایی

مثل ۱۰۰ سال یا یک قرن قبل به چه صورت بوده است؟

دکتر نوشاهی: بزرگترین مرکز نسخ خطی پاکستان، دانشگاه پنجاب لاهور است که حدود ۳۰ هزار نسخه خطی از زبان‌های مختلف دارد. آن زمان دولت انگلیس قبل از استقلال و بعداً دولت پاکستان بودجه‌ای را برای خرید نسخه‌ها گذاشته بود. بعداً بعضی از استادان، مجموعه‌های خصوصی خود را وقف کرده‌اند. آرشیو ملی نیز همینطور است یعنی بخشی از این نسخ خریداری می‌شود و بخشی دیگر اهدا می‌شود.

جعفری مذهب: بودجه‌ای که درمورد خرید کتاب گذاشته شده بنا به گفته شما رقمی نیست. به نظر شما کیفیت خرید چطور است؟ درواقع چطور کتاب به کتابخانه ملی یا دانشگاه می‌رسد؟ دلایل‌ها چه کسانی هستند؟ قیمت‌ها با کشورهای همسایه چه تفاوتی دارد؟

دکتر نوشاهی: روش خرید کتاب در مراکز دولتی به این صورت است که هیاتی از مشاوران هستند.

جعفری مذهب: شما جزء آنها هستید؟ آیا این افراد مأمور دولت هستند؟

دکتر نوشاهی: نه خیر، من نقشی ندارم. خود مرکز افرادی را که خبره در زمینه نسخه‌های عربی و فارسی یا اردو هستند تعیین می‌کند. نه، مأمور دولت نیستند، صاحب‌نظر هستند. درواقع دلایل‌ها و کتاب‌فروش‌ها نسخه‌ها را به این مراکز می‌برند و قیمت می‌دهند و بعد از جلساتی که در مراکز تشکیل می‌شود آن مراکز بعد از مشاهده نسخه و قیمت‌های آن تصمیم به خرید می‌گیرند.

جعفری مذهب: آیا قواعدی هست که اگر مشخص شود نسخه از خارج وارد شده یا خصوصی است ممنوعیت خرید داشته باشند

دکتر نوشاهی: نه خیر این مورد پیش نیامده. و تازه می‌خرند. مثلاً ما در کتابخانه گنج بخش که بودیم نسخه‌های زیادی بود که مهر

کتابخانه‌های دولتی افغانستان را داشت و آنها خرید کردند. چند سال پیش در کتابخانه دانشگاه پنجاب نسخه‌هایی را دزدیدند و وقتی دانشگاه اعلام کرد که اگر این نسخه‌ها با این مشخصات پیدا شد شما نخرید، توجهی نشد و در واقع آن نسخه‌ها را فروختند.

جعفری مذهب: آیا افغانستان در زمان شاهی یا جمهوری همچون ایران نفوذی در زمینه نسخه‌های خطی داشت؟ آیا از میان مهاجران افغان فردی در این زمینه فعالیت دارد؟

دکتر نوشاهی: می‌دانید قبل از این جنگ داخلی در افغانستان فهرست‌نویسی رونق خاصی نداشت. در واقع کار زیادی در این زمینه افغانستان انجام نداده است.

جعفری مذهب: مثلاً آقای مایل هروی به ایران آمدند. برای این موضوع کسانی بودند که به پاکستان نیامدند؟

در هند را تهیه و چاپ کرده است.

رحیمی ریسه: تعریفی از فهرست‌نگاری نسخ خطی بفرمایید و برای این فهرست‌نگاری چه دانشهایی لازم است؟

دکتر نوشاهی: اگر کسی بخواهد مثلاً نسخه‌های عربی را فهرست کند باید عربی را بداند در واقع دانستن زبان نسخه لازم است. بعداً مسائل فنی است همچون شناخت خط، تشخیص کاغذ، خواندن مهرها و یادداشت‌ها و دانستن اصطلاحات علوم مختلف که در مقدمه‌های کتاب‌ها آمده و آشنایی کم‌وبیشی از علوم مختلف داشته باشد که در خواندن نسخه کمک می‌کند. با مؤلفین آشنا باشد و برای شرح حال آنها باید منابع را بشناسد. بعضی از نسخه‌ها جعلی است ممکن است زمان زندگی مؤلف جدیدتر از تاریخ نسخه باشد. باید این ظرایف را تشخیص دهد.

جعفری مذهب: آیا برای فهرست‌نویسی چه در پاکستان و چه در شبه‌قاره از روش‌های آزمایشگاهی استفاده می‌شود؟ البته نه برای مرمت و آفت‌زدایی در واقع برای شناسایی؟ آیا عکسبرداری از نسخه‌ها می‌شود؟

دکتر نوشاهی: بله. برای شناخت کاغذ و مرکب. ولی عکسبرداری در پاکستان نیست اما اگر نیاز باشد به خارج می‌فرستند مثلاً اخیراً بعضی از قرآن‌های خطی را که برای فروش آوردند و می‌گفتند از زمان پیامبر (ص) و خلفا هستند از طریق آزمایشگاه ثابت کردند که برای آن زمانی که دلال‌ها ادعا می‌کنند نیست.

رحیمی ریسه: ظرایف نسخه‌شناسی که به گفته‌شما از راه ممارست بدست می‌آید، آیا قابل‌تعلیم و تعلم است؟

دکتر نوشاهی: کسانی مثل آقای احمد منزوی، علی‌نقی منزوی و آقای افشار می‌توانند تجربیات خود را بنویسند و یا کسانی را تربیت کنند. اگر این استادان این نکته‌ها را یادداشت کنند و چاپ کنند شاید یک تعلیم برای علاقه‌مندان باشد. یا مرحوم دانش‌پژوه اگر یادداشتهای خود می‌نوشت بسیار مفید بود.

مطلبی کاشانی: یک نگرانی که الان حس می‌شود این است که بعضی از آقایان مشغول فهرست‌نگاری هستند که شناخت آنها نسبت به کتاب نسخه‌ها بسیار کم و ابتدایی است و تعداد این افراد روز به روز اضافه می‌شود. و چون امکانات چاپ موجود است این فهرست‌ها زودتر چاپ می‌شوند و با چاپ شدن آن اعتبار کاذبی بدست می‌آورند و براساس این اعتبار به شهرستان‌ها و کشورهای اطراف می‌روند. شما اولاً نظرتان راجع به این موضوع چیست؟ دوم اینکه آیا در پاکستان و شبه‌قاره این مشکل وجود دارد؟ چه باید کرد؟ آیا این افراد توانایی و دانش لازم را برای ایجاد این کار دارند؟ آیا دانش کفایت می‌کند. آیا باید این‌ها را آموزش داد؟

دکتر نوشاهی: فهرست‌نویسی به نظر من دو بعد دارد. یک زمان است که می‌خواهید بدانید که در یک کتابخانه چه نسخه‌هایی است که برای این کار یک لیست کفایت می‌کند. ولی زمانی است که شما جزئیات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی می‌خواهید که این فهرست را باید کسی که در فن فهرست‌نویسی وارد است انجام دهد. اگر فقط شناخت آمار و منابع می‌خواهیم فهرست‌های مجمل و سیاهه کفایت

- مادر پاکستان از طریق آقای
- منزوی یک فهرست‌نویسی
- مشترک برای فارسی تنظیم
- کردیم. فهرست عربی و پنجابی
- و اردو هم تهیه شده است و در
- ترکیه نیز چنین چیزی را
- شنیده‌ام، حال ایران که خودش
- متولی زبان فارسی است چراتا
- به حال فهرست مشترک
- نسخه‌های خطی فارسی ایران را
- تهیه و تدوین نکرده است؟ آیا
- کسی به فکر این موضوع هست؟

دکتر نوشاهی: نه، ایشان که نیامدند، اما چند نفر دیگر را من می‌شناسم که دنبال نسخه‌های خطی پشتو می‌گشتند برای فهرست‌نویسی. اخیراً هم دکتر اسدالله شعور کتاب‌های موسیقی که در هند و پاکستان به زبان فارسی است (حدود ۱۰۰ نسخه) فهرست‌نویسی کرد و زیر چاپ است. این فرد به کشورهای مختلف رفته و دنبال کتاب‌های موسیقی هندی به زبان فارسی است.

جعفری مذهب: از آسیای میانه کسی در این زمینه (نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی) کار نکرده است؟

دکتر نوشاهی: نه، الان رابطه فرهنگی پاکستان و آسیای میانه بسیار ضعیف است و کسی از آنجا به پاکستان نیامده، البته کتابخانه خنابخش، پتنا چند سال پیش سمیناری درباره میراث مکتوب ماوراءالنهر برگزار کرد و کاتالوگی نیز از نسخه‌های ازبکی موجود در کتابخانه دانشگاه اسلامی علی‌گره را منتشر کرد. هم‌چنین دکتر عبدالسبحان در هند فهرست مشترک نسخه‌های مؤلفان آسیای میانه

می‌کند اما برای دانستن جزئیات فهرست تفصیلی لازم است که آن هم کار هر کسی نیست و حتماً فرد باید چند سال با یک استاد کار کرده باشد و تجربه داشته باشد. در پاکستان چون فهرست‌نویسی مثل ایران مطرح نیست، افرادی که تا حال کار کرده‌اند گرچه از ابتدا فهرست‌نویس نبوده‌اند اما دانش‌های لازم را داشته‌اند و بعد از آن کار را انجام داده‌اند.

مطلبی کاشانی: این برای کتابشناسی کفایت می‌کند. اما الان بحث نسخه‌شناسی مطرح است. سؤال من این است استادی که مثلاً نظر می‌دهد کاغذ نسخه از کجا است آیا به آن درجه از تشخیص رسیده که نظر می‌دهد؟ و آیا ضرورتی برای نوشتن این موضوعات در نسخه‌شناسی است؟ منظور من این است که این نظرها منشأ اشتباهاتی در زمینه نسخه‌شناسی می‌شوند و باید به نظر من تجدینظر در فهرست‌ها کرد. اگر اوج یک فهرست‌نویس را در نظر بگیریم در واقع فرد بصورت تجربی مطالبی را بدست آورده است. حالا سؤال من این است که آیا شما نگرانی در این مورد دارید؟ مثلاً نسخه‌ای را کتابخانه ملی به اسم دیوان سنایی خریداری کرد و در تمام فهرست‌ها نامش به عنوان یک اثر قرن ۶ آمد. در حالی که این نسخه ساخته و پرداخته همین ۵۰ سال پیش است و خود آن یک منشأ انحراف شده است در واقع آن رسم‌الخط یک رسم‌الخط جعلی است؟

دکتر نوشاهی: در پاکستان هم چنین نسخه‌هایی است. بعضی از این دلال‌ها کاغذهایی با دست می‌سازند و از رنگ‌های قدیم استفاده می‌کنند و جلد می‌کنند و به عنوان یک نسخه نایاب از آن استفاده می‌کنند و آن را می‌فروشند و فقط یک صاحب‌نظر زبده می‌تواند تشخیص دهد.

مطلبی کاشانی: اما این نسخه را دکتر بیانی نشناخت و یا نسخه قابوس‌نامه مرحوم دکتر معین پورداوود و نفیسی نشناختند. در حالی که هر کدام مقاله‌هایی در اهمیت این نسخه نوشتند. در ایران نسل خودمان اولین کتاب‌هایی که دست گرفته متأسفانه نسخه‌های خطی است یعنی برای اولین بار بعد از دانشگاه در بخش خطی شروع به کار می‌کنند در واقع اینقدر سهل گرفتیم که هر کس به خودش این اجازه را می‌دهد که وارد بخش فهرست‌نویسی شود. در واقع این خطری است که بعد از ۵۰ سال مشکلات آن معلوم می‌شود. از یک طرف قضیه سهل دیدن آن است و طرف دیگر اینقدر مشکل بگیریم که کسی وارد این وادی نشود. پیشنهاد شما برای جمع این دو موضوع چیست؟ در واقع شما فکر نمی‌کنید که فهرست‌نویسی کار مشترکی باشد یعنی کسی که کارشناسی خط است با کسی که کارشناس مرکب یا کاغذ و یا کارشناس مینیاتور همه برای فهرست یک نسخه مشترکاً تلاش کنند؟

دکتر نوشاهی: فکر نمی‌کنم این موضوع عملی باشد. در واقع آرمانی است. در مورد بعضی از استثناءها این امکان وجود دارد اما در مورد همه نسخه‌ها این امکان‌پذیر نیست.

مطلبی کاشانی: در واقع کارگاه‌هایی که این کتاب‌های جعلی را تولید می‌کنند یکی دو تا تولید نمی‌کنند معمولاً ده کتاب در جاهای مختلف برای زمان‌های مختلف تولید می‌کند یعنی انحرافات این

کتاب بسیار زیاد است. موزه‌ها و کتابخانه‌های ما وقتی سند و کتاب جعلی می‌خرند به سختی اعلام می‌کنند که سرشان کلاه رفته و تا ابد پای به این می‌فشارند که این نسخه اصل است. بلکه براساس فهرست از آن استفاده می‌کنند؟

دکتر نوشاهی: بله در پاکستان هم شاهدیم که این فهرست‌ها باعث انحراف‌های زیادی می‌شود چون مؤلف نسخه را نمی‌بیند و فقط براساس نوشته فهرست اطمینان می‌کند. فقط راه‌حل آن این است که شخص فهرست‌نویس یک شخص زبده باشد.

مرحوم دانش‌پژوه اوائل اینطور فهرست‌نویسی می‌کردند که قسمت نسخه‌شناسی را شخص دیگری انجام می‌داد و قسمت کتابشناسی را خودش انجام می‌داد.

جعفری مذهب: منظور ما هم همین مشارکت است.

دکتر نوشاهی: نه، مشارکتی که مد نظر شما است مشارکت متخصصین است اما نفر دومی که به دانش پژوه کمک می‌کرد یک دانشجو بوده است.

مطلبی کاشانی: قبل از این موضوع به نظر من کارشناسی و قیمت‌گذاری نسخه هم اهمیت دارد و به نظر من این دو با هم ارتباط دارد. یعنی در فهرست‌نویسی و قیمت‌گذاری فقط یک نفر نظر دهد و کارشناسی کند. سؤال اینجاست که آیا این کارشناسی بی‌مایه و غیرمتخصصانه است؟ فکر نمی‌کنید ما باید به این سمت برویم که آزمایشگاه‌ها را راه‌اندازی کنیم؟ و همچنین فهرست‌نویسی مشترک شود؟

دکتر نوشاهی: من معمولاً فهرست‌های ایران را که می‌بینم در آن‌ها نسخه‌های شبه قاره بدروستی شناسایی نمی‌شوند یا مؤلف آن را نمی‌شناسند یا اسم کتاب را درست ضبط نمی‌کنند یا زمانش را جایجا میکنند پس در آن فهرست‌نویسی مشترکی که شما می‌گویید باید متخصصین منطقه‌ای هم باشند.

جعفری مذهب: اگر در این مسئله ما به سمت فهرست‌نویسی مشترک برویم حتماً باید با حضور یک کارشناس آن زبان باشد یا حداقل با اطلاع باشیم. مثلاً جلد سوم فهرست کتابخانه ملی تبریز یک سوم کاغذ نسخه‌های آن کشمیری است قاعداً در فهرست مشهود که نگاه می‌کنیم ۴ نسخه کشمیری بیشتر وجود ندارد و این از لحاظ منطقی و عقلی پذیرفته شده نیست. به همین دلیل کسی که فهرست تبریز را تهیه کرده به علت آموزشی غلط کاغذها را کشمیری می‌داند و برای همین یک سوم کتاب را با کاغذ کشمیری می‌داند. یا مثلاً کاغذ خانبالغ، به علت بُعد مسافت و کیفیت خوب هزینه زیادی دارد اگر نسخه‌های سلطنتی این نوع کاغذ را داشته باشد ما می‌پذیریم ولی مثلاً در فهرست، شرح لمعه در اصفهان نوع کاغذ کتاب را خانبالغ یا

القیه و مغنی را معرفی کرده‌اند این اصلاً امکان ندارد.

دکتر نوشاهی: حالا من از دوستان سؤالی دارم و آن این است که:

ما در پاکستان از طریق آقای منزوی یک فهرست‌نویسی مشترک کردیم برای فارسی. برای عربی و پنجابی و اردو هم شده است و در ترکیه نیز چنین چیزی را شنیده‌ام، حالا ایران که خودش متولی زبان فارسی است چرا تا به حال فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی

ایران را تهیه و تدوین نکرده است؟ آیا کسی به فکر این موضوع است؟
 رحیمی ریس: ایران که مهمترین مرکز نسخه خطی فارسی و فهرست‌نویسی است آیا شما طرحی می‌شناسید؟ میان سؤال شما ما یک سؤال مطرح کنیم، شما تعریفی از فهرست مشترک ارائه نفرمایید؟ زیرا تصور باطلی بوجود آمده و آن این است که فهرست‌ها را ما در هم کنیم و این فهرست مشترک است. آیا واقعاً این فهرست مشترک است؟ یا نه، از فهرست مشترک توقعاتی دیگر می‌رود؟

دکتر نوشاهی: تجربه‌ای که در پاکستان ما انجام دادیم این بوده که فهرس را در هم کردیم آقای منزوی همه فهرست‌ها را در هم کرده، به علاوه نسخه‌هایی خطی که خود ایشان دیده، در واقع تمام نسخه‌ها به ترتیب تاریخ کتابت یکجا آورده شده. این یک تعریف از فهرست مشترک است غیر از این، شما چه تصویری از فهرست مشترک دارید؟
 رحیمی ریس: من فکر می‌کنم فهرست مشترک فقط نسخه‌شناسی یا کتاب‌شناسی نیست بلکه از یک طرف شما باید مؤلف را بشناسید، فکرهایش را بدانید. همچنین علاقه‌ها و سابقه‌های او را بدانیم و یک کتابشناسی از آثار مؤلف بدست آوریم. از طرف دیگر برای کتابهای موجود و نسخه‌های موجود کتابشناسی داشته باشیم و مشخص باشد که اول و آخر این کتاب چی هست و ربط این کتاب را با مؤلف بتوانیم ثابت کنیم. بعد از آن سراغ فهرست بیابیم و ببینیم مشخصات کتابشناسی که در فهرست‌ها آمده و بسادگی هر کتابی را به هر مؤلفی نسبت داده‌اند تا چه اندازه درست است و شروع کنیم فهرست‌ها را در هم کنیم. به نظر من فهرست مشترک بدون مراجعه به دو نوع مطلب دیگر امکان ندارد. ۱- مقدمه‌های متون چاپ شده است. شما برای تحقیق در یک متن مجبور هستید مثلاً اگر این مطلب ۱۰ نسخه دارد حداقل ۵ یا ۶ تایی آن را ببینید. در واقع شما کار تخصصی انجام می‌دهید که شما ۵ تا نسخه‌های کتاب را با هم مقایسه می‌کنید که باعث می‌شود خیلی از اشتباهات فهرست‌نویس تصحیح شود. چند وقت پیش به یک مسئله برخوردیم و آن این بود که یک کتابی بنام التّعجب از علامه کراچکی که در فهرست کتابخانه آقای مرعشی بوده و افراد برای تصحیح آن آمده بودند. ولی بعد متوجه شدند که این کتابی است از شیخ مفید، یعنی در آن

۲- معرفی‌های تک نسخه‌ای، شما زمانی فقط هدفتان یک نسخه خاص شما متوجه نکات جدیدتر می‌شوید. به نظر می‌آید تألیف فهرست مشترک این نیست که فهرست‌ها را در هم کنیم بلکه باید کتابشناسی و مؤلف‌شناسی داشته باشیم و هم مقدمه‌های متون را تنظیم کنیم و هم معرفی تک نسخه‌ای داشته باشیم. اگر این مقدمات آماده شد در آن زمان به فهرست نویسی مشترک پردازیم در غیر اینصورت به قول استاد حائری فقط غلط‌های فهرست را تکتیر می‌کنیم، اگر بخواهیم تمام نسخه‌ها یک کتاب را در اختیار یک مصحح قرار دهیم کار زیادی نمی‌برد فقط کافیست نمایه‌های انتهای فهرست‌ها را وارد کامپیوتر کنیم و این کار در عرض چند ماه قابل انجام است.

مطلبی کاشانی: آقای رحیمی این مراحل فهرست نویسی که شما می‌گویید کتابشناسی و مؤلف‌شناسی باید در مرحله فهرست نویسی

انجام شود. نه این که یک فهرست نویسی مشترک باشد.
 دکتر نوشاهی: آن طور که من متوجه شدم از گفته‌های آقای رحیمی منظورشان این بوده که در فهرست مشترک شرح حال مؤلف و کتابشناسی و گزارش‌هایی که از کتاب چاپ شد و هم ترجمه و هم چاپها و هم نسخ خطی بیاید که این کار خیلی سخت است مثل کار استوری، سزگین، بروکلیمان.

مطلبی کاشانی: بله این یک فهرست آرمانی است.
 رحیمی ریس: در مقدمه‌های متون من یک مطلب را فراموش کردم بگویم و آن این که در مقدمات متون مشخصات نسخه‌هایی آمده که در هیچ فهرستی نیست. به نظر من اگر به مقدمات متون مراجعه نکنیم نمی‌توانیم ادعا کنیم که فهرستگان ایران را انجام دادیم. ما باید از مقدمات متون مشخصات نسخه‌های دیگری را که در دست افراد است در بیاوریم و به فهرستگان پردازیم.

دکتر نوشاهی: برای تعریفی که شما می‌گویید سه کار مهم باید انجام شود. ۱- فهرست نویسی یا فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی ۲- فهرست کتب چاپی فارسی ۳- فهرست مقالات و به اضافه ترجمه‌ها و شرح‌حال‌ها. در آن زمان می‌توانید این فهرست آرمانی را بدست آورید. برای این فهرست آرمانی لازم است فهرست نسخه‌های خطی و فهرست کتب چاپی ایران و... را داشته باشید.

جعفری مذهبی: فهرست نویسان قبلی هرکاری انجام داده‌اند همان بوده است. اما این توصیه‌ها بهتر است به فهرست نویسان آینده داد که طبق موازینی که برای رسیدن فهرست مشترک لازم است کارش را انجام دهند.

رحیمی ریس: برای رسیدن به آن فهرستگان آرمانی چقدر زمان لازم است و چه تمهیدات دیگری باید اندیشید؟ آیا سازمان‌های دولتی با این نوع مدیریت‌ها می‌توانند متولی چنین کاری باشند؟

دکتر نوشاهی: در این سفری که به ایران آمدیم به مرکز گفت و گوی تمدنیه، بنیاد ایران‌شناسی و دایرةالمعارف بزرگ و... مراجعه کردم. این‌ها تشکیلاتی و ساختمانی دارند و برای تهیه فهرست مشترک نیاز به چنین تشکیلات و کارشناسانی است تا بتوان فهرست مشترک فارسی به وجود آورد و کار دو یا سه نفر نیست و نیاز به تشکیلاتی است. در غیر اینصورت اشتباهات پیشینیان تکرار می‌شود. بدون مرکز مستقل نمی‌توان چنین کاری انجام داد.

رحیمی ریس: با توجه به وجود چنین مراکزی چه مدت زمان لازم است؟

دکتر نوشاهی: ابتدا باید ببینیم چه می‌خواهیم؟
 رحیمی ریس: مثلاً همان فهرستگان آرمانی؟
 دکتر نوشاهی: یعنی هم کتابشناسی باشد هم نسخه‌شناسی باشد و هم شرح حال، حدود ۲۰ سال طول می‌کشد.

رحیمی ریس: این طرح‌های ۲۰ یا ۳۰ ساله به درد کشورهای غربی می‌خورد. اولین جزوه استوری در ۱۹۲۷ میلادی و آخرین جزوه ۱۹۹۷ میلادی حدوداً هفتاد سال می‌شود.

رحیمی ریس: مجملی از آثار خودتان بفرمایید. و اختصاصاً در مورد آثاری که در زمینه نسخه‌شناسی و کتابشناسی است بفرمایید.

است. اگر با یک ترتیب خاصی مهرها را فهرست کنند خیلی مهم است و من پیشنهاد آن را داده‌ام، حتی روش‌های فهرست آن را نیز گفته‌ام. و یا روی یادداشت‌هایی که اول و آخر نسخه‌ها آمده است تا به حال کاری انجام نشده است.

فتحنی: درباره چند اثر شاخص خودتان توضیح دهید؟

دکتر نوشاهی: اثر شاخص که نمی‌توانم بگویم، اما اثر قطور می‌توانم بگویم. یکی فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان که حدود ۴ هزار نسخه بود که بیشتر از هند منتقل شده بود و بعد از استقلال پاکستان در سال ۱۹۴۷، خانواده‌هایی که از هند به پاکستان هجرت کردند آنها آوردند. بعد هیأتی به هند رفت و نسخه‌هایی از آنجا برای موزه ملی پاکستان آورده که هزار نسخه آن بسیار نایاب بود. کهن‌ترین نسخه پاکستان هم در این موزه است که

فهرست نویسی به نظر من دو

بعد دارد. گاهی می‌خواهید

بدانید که در یک کتابخانه چه

نسخه‌هایی است که برای این

کار یک لیست کفایت می‌کند

ولی زمانی است که شما

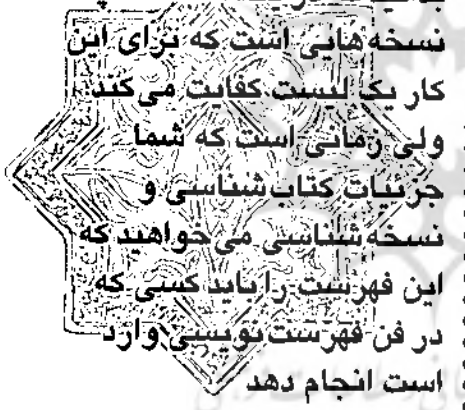
جریات کتاب‌شناسی و

نسخه‌شناسی می‌خواهید که

این فهرست را باید کسی که

در فن فهرست نویسی وارد

است انجام دهد

دکتر نوشاهی: من فقط آنهایی که در زمینه نسخه‌شناسی و کتابشناسی است را مطرح می‌کنم.

جعفری مذهب: آیا سبک خاصی را برای پیگیری این آثار داشتید.

آیا نگاه خاصی داشتید؟ یا تفضی بوده است؟

دکتر نوشاهی: نه خیر تفضی که نبوده. تصمیم این بوده که

نسخه‌هایی که در پاکستان فهرست نشده فهرست شود. تمام این موارد فهرست نشده بود چه موزه ملی پاکستان و چه انجمن ترقی اردوی پاکستان. همچنین کتابشناسی‌ها مثلاً منطقه بنگال یک منطقه ناشناخته است و شاید کسی فکر نکند در آن منطقه این تعداد کتاب عربی و فارسی وجود داشته باشد و تألیف شده باشد. و این برای من جالب بود. تجربه‌ای که من بدست آوردم این بود که فهرست‌نویسی که نسخه‌ها را فهرست می‌کند هرگز از دیدن متون خسته نمی‌شود و آخر بطرف تصحیح متون هم می‌رود.

جعفری مذهب: دغدغه‌های شخصی شما چیست؟ یا روش‌های

خودتان را بفرمایید الان که مجموعه‌ای را فهرست می‌کنید اگر کتاب دیگری پیش آید آیا این فهرست را کنار می‌گذارید یا اینکه عکس از آن کتاب دیگر تهیه می‌کنید تا بعداً سر فرصت آن را انجام دهید؟ ببخشید منظور من این است که نسخه‌های خطی جدید که می‌آید و یا بصورت اتفاقی شما آنها را می‌بینید آیا شما را از کار اصلی خودتان باز می‌دارد؟

دکتر نوشاهی: بلیه، الان هم من ۵ نسخه دارم که آرزو دارم روی

آنها کار کنم. بعد از یک مدت که می‌بینم وقت ندارم به کس دیگری می‌دهم. این دغدغه‌های فکری من است. مثلاً فرض کنید اگر امروز به من مأموریتی داده شود که کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران را فهرست‌نویسی کنم من فقط کتابهای مهم را فهرست‌نویسی می‌کنم و غیر مهم را فهرست نمی‌کنم در واقع عمرم کفاف نمی‌دهد. فقط در مورد خودم این را نمی‌گویم، بلکه آقای منزوی هم نباید هر نسخه‌ای را فهرست کند. این دغدغه‌ای است که باید ابتدا کتابهای مهم توسط فهرست‌نویسی زبده فهرست شود.

مطلبی کاشانی: آیا شما حاضرید سوزده‌های بکر خودتان را رایگان

در اختیار قرار دهید؟

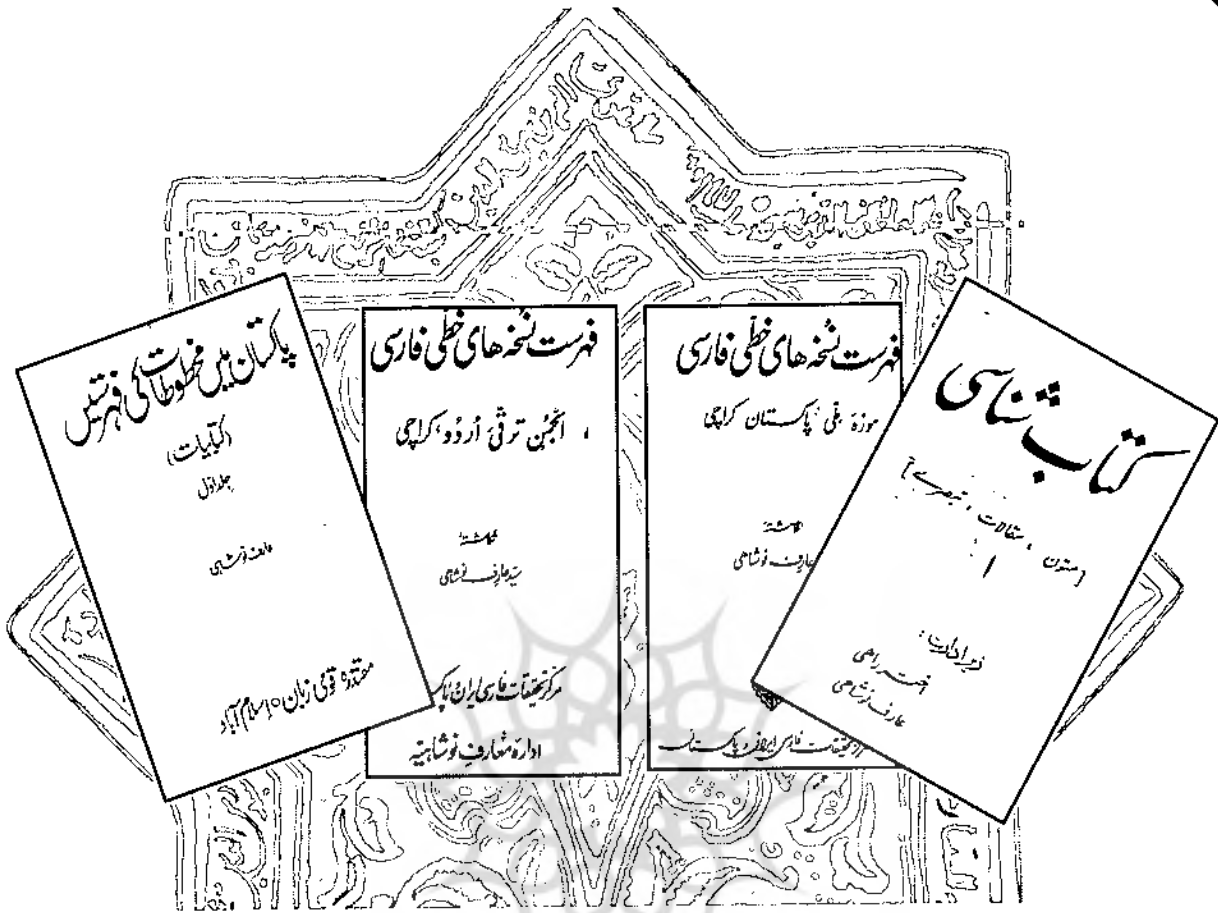
دکتر نوشاهی: من یک آرمان فهرست‌نویسی دارم و آن هم طرح

فهرست مشترک نسخه‌های فارسی جهان است که ایران بهترین جایی برای این کار است. اگر در ایران مرکزی تأسیس شود و تمام فهارس و کتاب‌هایی که مربوط به نسخه‌شناسی است جمع شود و تمام فهرست‌نویسان زبده جمع شوند و یک طرح فهرست مشترک فارسی را اجرا کنند کار بسیار لازم است.

مطلبی کاشانی: منظور من در مورد کارهایی بود که یکی دو ماهه

به نتیجه برسد. مثلاً یک مقاله یا موارد و طرح‌هایی که روزی یکی دو تا به ذهن شما می‌رسد. برخورد شما چگونه است. آیا حاضرید سوزده و مواد آن را در اختیار دوستان قرار دهید؟ منظور من بخل علمی در مورد شما نیست بلکه فرهنگی است که اکنون در میان ایرانی‌ها حالا به هر دلیلی ایجاد شده است؟

دکتر نوشاهی: الان مثلاً روی مهرهای نسخ خطی کاری نشده

فهرست کتابهای چاپی شبه قاره چاپ نشده است. البته ایشان نمی‌دانستند که این کار شده و من هم نگفتم. ولی دوستان هندی ضرورت این کار را احساس کرده بودند. من بر حسب امکانات مختصری که داشتم این کار را انجام دادم و می‌دانم که این کار کامل نیست و شاید نزدیک به ۳۰٪ کتابها باشند که در این فهرست نیامده اما امیدوارم که این کتابنامه ۷۰٪ از کتابهای چاپ شده را معرفی می‌کند. من در این کار بیشتر توفیق آقای رحیمی ریس را می‌خواهم تا خودم را.

جعفری مذهب: کاری دارید که از نتیجه آن راضی نباشد؟ البته نام ببرید؟

دکتر نوشاهی: من هیچ وقت کار فرمایشی انجام نمی‌دهم. اگر از آن متن خوشم نیاید و یا آن را مفید تشخیص ندهم آن کار را انجام نمی‌دهم. فکر نمی‌کنم تا به حال کاری انجام داده باشم که غیر مفید باشد. با محدودیت‌هایی که در پاکستان است راضی هستم از کارها. رحیمی ریس: آقای دکتر برای کتابنامه آثار چاپی شبه قاره چقدر زمان صرف کردید؟

دکتر نوشاهی: اولین برگه آن را در سال ۱۹۷۸ نوشتم حدوداً ۲۴ سال قبل. و آخرین برگه را در تاریخ ۳۱ دسامبر ۲۰۰۰ در کتابنامه وارد کردم. اما اینطور نبوده که در این ۲۴ سال من مدام این کار را انجام داده باشم بلکه در فرصتهای مختلف آن را انجام می‌دادم و مثل قطره قطره این کتابنامه جمع شده است. که حدود یازده هزار عنوان و

دکتر شفیع کدکنی بودم و ایشان هم سؤال کردند که این روزها چکار می‌کنی؟ زمانی که از این فهرست گفتم، ایشان گفتند به محض اینکه این فهرست چاپ می‌شود و بدست ما می‌رسد ما لااقل می‌دانیم موجودی کتابخانه‌های ایران و تهران چقدر است یعنی از روی فهرست شما می‌فهمیم که چه چیزهایی ما نداریم که شما دارید و بالعکس. و این کتابنامه به ما کمک می‌کند که از کمبودهای خود آگاه شویم و کتابخانه‌های خود را تکمیل کنیم.

جعفری مذهب: کدام یک از کتابهایی که چاپ کرده‌اید خودتان را از لحاظ کیفی راضی می‌کنند؟ مثلاً به نظر من این خاطرات شما* از فهرست‌ها مهمتر است چون منحصر است؟

دکتر نوشاهی: آن زمان که روی رساله دکتری خود کار می‌کردم با علاقه فراوان کار کردم و به ترکیه رفتم بعد حدود هشت سال کار، درآمد و کار خوبی هم بود. آرزوی من الان همین کتابنامه است که ان‌شاءالله آقای رحیمی ریس آن را چاپ می‌کنند و از طرف مؤسسه نشر فهرستگان منتشر می‌شود. من این کتابنامه را مثل فرزندی می‌بینم که پدر آرزو دارد هر چه زودتر بزرگ شود و دستیار پدرش شود. امیدوارم این کتابنامه فواید علمی‌ای که برای جامعه می‌خواهیم داشته باشد و مورد استفاده قرار گیرد. مثلاً روز جمعه که در جلسه ایران‌شناسی با آقای دکتر حبیبی بودیم، تمام دانشمندان خارجی در آنجا شرکت داشتند و از همه افراد پرسیدند که پیشنهادهای شما چیست؟ از دانشمندان هند آقای دکتر اظهر دهلوی گفتند که تا به حال

۲۲ هزار چاپ است ممکن است از یک عنوان شما سی یا چهل تا چاپ داشته باشید.

رحیمی ریس: آقای دکتر الان به چه کاری مشغول هستید هم از نظر شغلی و هم از نظر تألیفی؟ شما در سمینار خبری دادید که باعث خوشحالی من شد؟

دکتر نوشاهی: از لحاظ شغل در دانشکده دولتی گوردن راول پندی فارسی تدریس می‌کنم. اما بعد از تمام شدن این کتابنامه حدود یکسال و نیم است که احساس تنهایی می‌کنم و احساس می‌کنم در خلأ هستم. چیزی را گم کرده‌ام. و در این مدت هنوز چیزی را جایگزین نکرده‌ام چون در طول ۲۴ سال به آن انس پیدا کرده بودم. اما در نظر دارم فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان را که آقای منزوی شروع کرده بود، ادامه دهم و نسخه‌های خطی جدید که فهرست نشده نیز فهرست کنم. از طرف دیگر ادامه این کتابنامه هم مد نظر من است و یادداشت‌هایی برمی‌دارم و نگره می‌دارم که در سالهای آینده اگر لازم شد آن را چاپ کنم و ادامه دهم.

رحیمی ریس: توضیحی هم در مورد فهرست مقالات اردو بفرمایید؟

دکتر نوشاهی: فهرست مقالات اردو را به مناسبت پنجاهمین سال استقلال پاکستان مد نظر گرفته بودیم و در واقع دو تا طرح در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان به این مناسبت ریختم. طرح اول: فهرست مقالات اردو و در زمینه ایران‌شناسی و ادبیات فارسی که در مجلات پاکستانی چاپ شد از سال ۱۹۴۷ تا ۱۹۹۷ که این فهرست ۵۰ ساله را درآوردیم. این کار آماده چاپ است. درست است که فهرست مقالات اردوست اما این فهرست به زبان فارسی است و برای هر مقاله چکیده چند سطری نیز به فارسی وجود دارد و موضوع آن ادبیات فارسی و ایران‌شناسی است.

طرح دوم: فهرست کتابهای فارسی که به زبان اردو و زبان‌های محلی پاکستان ترجمه شده است تهیه شده. این دو طرح را آقای دکتر اختر راهی که الان سر وپرستار اداره تحقیقات اسلامی دانشگاه بین‌المللی اسلام‌آباد است تهیه کرده است و هر دوی این طرحها به سفارش مرکز تحقیقات فارسی بوده که تا به حال مرکز چاپ نکرده است.

رحیمی ریس: مؤسسه دیگر می‌تواند آن را چاپ کند؟
دکتر نوشاهی: مانی ندارد به شرط اینکه حق‌الزحمه‌ای که مرکز به مؤلف داده را پس بدهند به مرکز و خودشان چاپ کنند.

فتحی: شما در کتابخانه شخصی خود چند نسخه خطی دارید؟
دکتر نوشاهی: حدود ۱۰۰ نسخه خطی به علاوه ۴۰۰ نسخه‌ای که از اجدادم به من رسیده. حدوداً ۵۰۰ نسخه می‌شود. بیشتر توجه من به نسخه‌های قرن ۶ و ۷ بوده است. یا آثار مؤلفین پنجاب را بیشتر دوست دارم. در آنها نسخه‌های ایرانی و افغانی نیز است. در بخش کتب چاپی بیشترین کتابها در زمینه فهرستها و تذکره‌ها و منابع مرجع است.

رحیمی ریس: یکی از مسائلی که شما به آن می‌پردازید تهیه فهرست از فهرست‌ها بوده و در این زمینه کار کرده‌اید مثلاً فهرستی

برای فهرست‌های ایران، افغانستان و پاکستان چاپ کرده‌اید با توجه به اینکه اخیراً بنیاد الفرقان کتابی بنام بررسی دست‌نویس‌های اسلامی چاپ کرده است و بخشی از آن کتاب به پاکستان اختصاص دارد چه ضرورتی شما را ترغیب کرد که بخش پاکستان را مجدداً تألیف کنید؟
دکتر نوشاهی: حدود ۱۰ سال پیش فرهنگستان زبان اردوی پاکستان طرحی بنام منابع کتابشناسی اسلام داشت که به من گفتند که فهرست از فهرس نسخ خطی هند، پاکستان، افغانستان و ایران را تهیه کنم. که این کتاب در سه جلد تألیف و چاپ شد. این کتاب که شما می‌فرمایید به آن کتاب من هم اشاره کرده‌ام. اما اینکه من چرا مجدداً این کار را انجام دادم دو دلیل داشت: یکی اینکه فهرست‌های آنها کامل نیست و دوم اینکه در فهرست آنها تنها نام مؤلف، عنوان کتاب و نام ناشر ذکر شده است در واقع اطلاعات مقدماتی به ما می‌دهد. در حالی که کتابشناسی‌ای که من تهیه کرده‌ام یک کتابشناسی توصیفی است. این کتابشناسی الان آماده چاپ است.

رحیمی ریس: به عنوان آخرین سؤال، نظر شما درباره سمینار ایران‌شناسی چیست بخصوص در مباحث کتابشناسی و نسخه‌شناسی. انتقادات و پیشنهادهای خود را بفرمایید؟

دکتر نوشاهی: برگزارکننده این سمینار که بنیاد ایران‌شناسی است باید هدفهای خود را قبل از برگزاری این سمینار بگویند.

فوائدی که این کنگره برای من داشت این بود که با دانشمندانی دیدار کردیم که شاید هیچ وقت نمی‌توانستیم آنها را ببینیم و از آنها استفاده کردیم. اگر بنیاد ایران‌شناسی می‌خواهد موضوع را جدی بگیرد به نظر من باید در کشورهای مختلف ایران‌شناسان را پیدا کند و تحقیق کند که در این زمینه چه کارهایی صورت گرفته است. در واقع مشخصاتی از ایران‌شناسان و کارهای انجام شده در کشورهای مختلف بدست آورد و متخصصانه کار را شروع کند. در زمینه کتابشناسی و نسخه‌های خطی باید دید که آیا این بنیاد می‌تواند امکانات فراهم کند که کارهای آقای منزوی را در پاکستان از سر بگیریم؟

در بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی که شما اشاره کردید و من در بیشتر جلسات آن شرکت داشتم باید بگویم بعضی از مقالات خوب بود، اما بعضی دیگر از مقالات خوب نبود و اصلاً به موضوع مربوط نبود. ممکن است در بخش‌های دیگر مثل ادبیات مورد استفاده قرار می‌گرفت.

رحیمی ریس: استاد اگر بحث خاصی در نظر دارید بفرمایید؟
دکتر نوشاهی: باز تأکید من بر تهیه فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی ایران است.

رحیمی ریس: آیا به صورت آرمانی؟
دکتر نوشاهی: نه به صورت آرمانی، در مرحله اول همان در هم کرد نیز انجام شود خوب است.

جعفری مذهب: آن روشی که آقای منزوی در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی انجام می‌داد چه بود؟

دکتر نوشاهی: فهرست‌واره کتابهای فارسی است و فقط ارجاع می‌دهد که مثلاً مرعشی ۵ نسخه دارد. از مشخصات نسخه‌ها خبری

(اردو)

مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، جولائی ۱۹۸۸ م، ۱۶۴ ص.
 ۴ - فہرست مخطوطات کتابخانہ نوشاہیہ (اردو)
 اطراہ معارف نوشاہیہ اسلام آباد، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م، ۱۷۲ ص.
 ۵ - فہرست مخطوطات کتب خانہ قریشی (اردو)
 مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، نومبر ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۳ م، ۶۳ ص.

۶ - فہرست مشترک نسخہ‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۱۴،
 (فارسی) تألیف احمد منزوی، اضافات، تجدیدنظر و اہتمام عارف
 نوشاہی.
 مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۷۵ ش /
 ۱۹۹۷ م، ۲۳، ۹۴۵ ص.

ب. کتابشناسی

۷ - فہرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانہ گنج
 بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد (فارسی)
 مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ج ۱، ۱۳۶۵ ش
 / ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م، ۱۰۱۲ ص؛ ج ۲، ۱۳۶۹ ش / ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م،
 ص ۱۳، ۱۰۱۳-۱۴۱۸.
 ۸ - فہرست چاپهای آثار سعدی در شبہ قارہ و چاپهای شرح و
 ترجمہا و فرهنگنامہ و تضمین‌های آثار وی (فارسی)
 مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۶۳ ش /
 ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۴ م، ۱۴۴ ص.
 ۹ - فارسی اصطلاحات‌سازی: کتابیات (اردو)
 با همکاری مہرنور محمخان، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد،
 ژوئن، ۱۹۸۵ م، ۲۲۷ ص.

۱۰ - بہارت مین مخطوطات کی فہرستین [کتابشناسی
 فہرستهای نسخہ‌های خطی ہند] (اردو)
 مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، اوت ۱۹۸۸ م، ۱۶۰ ص.
 پاکستان مین مخطوطات کی فہرستین (کتابیات) [کتابشناسی
 فہرستهای نسخہ‌های خطی پاکستان] (اردو)
 مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، اکتبر ۱۹۸۸، ج ۱، ۱۳۹ ص.
 ۱۱ - ثلاثہ غسالہ کتابشناسی آثار تألیف شدہ در بنگال، بخش
 فارسی و عربی تألیف حکیم حبیب‌الرحمان، ترجمہ و تعلیقات عارف
 نوشاہی بہ فارسی.

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد ۱۳۶۸ ش /
 ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م، ۲۵۰ ص.

۱۲ - ایران اور افغانستان مین مخطوطات کی فہرستین
 [کتابشناسی فہرستهای نسخہ‌های خطی ایران و افغانستان] (اردو)
 مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، نومبر ۱۹۹۳ م، ۲۱۶ ص.

۱۳ - ثلاثہ غسالہ بنگال مین تصنیف شدہ اردو، فارسی، عربی
 کتب کی کتابیات (اردو) تألیف حکیم حبیب‌الرحمن، ترتیب و تعلیقات
 عارف نوشاہی

مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، مارس، ۱۹۹۵ م، ۶۳+۲۸۲

نیست و فقط ارجاع است. و البتہ پنج جلدش چاپ شدہ است.
 رحیمی ریسہ: باید منتظر بقیہ جلدہا بود. از لحاظ ساختاری
 نمی‌دانم ولی مثل اینکہ تغییراتی در مرکز دایرۃ‌المعارف در جلدہای
 بعدی بہ وجود آمدہ است.
 دکتر نوشاہی: بلہ. آقای منزوی دیروز جلد ششم را بہ من نشان
 دادند و گفتند از این بہ بعد مرکز دایرۃ‌المعارف جلدہای فہرستوارہ را
 چاپ می‌کند. اما در روش کار تغییری انجام نشدہ است.

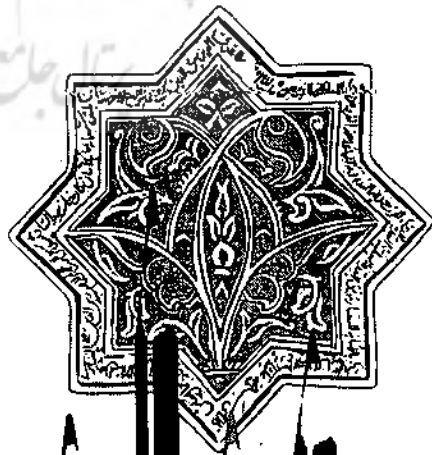
پی‌نوشت‌ها:

* اشارہ بہ دستنویس سیہ بر سفید است کہ دکتر نوشاہی در آن
 خاطرات و نکتہ‌هایی در زمینہ نسخہ‌شناسی نوشتہ است.
 فہرست کتب و مقالات عارف نوشاہی در زمینہ نسخہ‌شناسی و
 کتاب‌شناسی

برگزیدہ آثار:

الف. نسخہ‌شناسی

- ۱ - فہرست نسخہ‌های خطی فارسی موزہ ملی پاکستان، کراچی
 (فارسی)
 مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۶۲ ش /
 ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۳ م، ۱۰۷۷ ص.
- ۲ - فہرست نسخہ‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو کراچی
 (فارسی)
 مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد و ادارۃ معارف
 نوشاہیہ ساہن پال، ضلع گجرات، ۱۳۶۳ ش / ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴ م،
 ۲۸۰ ص.
- ۳ - فہرست مخطوطات اردو کتابخانہ گنج بخش اسلام آباد

ب. نسخه‌شناسی

- ۱ - کتابخانه مرعشی، قم مین بر صغیرکی مخطوطات (اردو) [نسخه‌های خطی شبه‌قاره در کتابخانه مرعشی، قم]
فکر و نظر، اسلام‌آباد ج ۱۸، ش ۱۱، جمادی‌الاول ۱۴۰۱ هـ / آوریل ۱۹۸۱ م، صص ۳۶-۸؛ جلد ۱۹، ش ۳، ذوالقعدة ۱۴۰۱ هـ / سپتامبر ۱۹۸۱ م، صص ۷۲-۵۹
- ۳ - کتاب خانه نوشاهیه (ساهن پال، گجرات) دی پنجابی مخطوطی (پنجابی) [نسخه‌های خطی پنجابی کتابخانه نوشاهیه، ساهن پال، گجرات] کهوج، لاهور، شماره ۸-۹، ژانویه - دسامبر ۱۹۸۲ م، صص ۱۳۱-۱۱۵
- ۴ - ره‌آورد ترکیه (فارسی) معارف، تهران، دوره یازدهم، شماره ۳، (شماره پیاپی ۳۳)، ۱۳۷۴ ش / ۱۹۹۵ م، صص ۲۹-۱۲

ج. معرفی گنجینه‌های نسخ خطی

- ۵ - کتب خانه مخدوم اسلام‌آباد کی بعض مخطوطات (اردو) [بعضی نسخه‌های خطی کتابخانه مخدوم، اسلام‌آباد]
فکر و نظر، اسلام‌آباد، ج ۲۲، ش ۳، ۱۴۱۶ هـ / ۱۹۹۶ م، صص ۲۴-۲۵
- ۶ - کتب خانه خیریه پشاورکی مخطوطات (اردو) [نسخه‌های خطی کتابخانه خیریه پشاور]
فکر و نظر، اسلام‌آباد، ج ۲۴، ش ۲، جمادی‌الاول - شعبان ۱۴۱۷ هـ / اکتبر - دسامبر ۱۹۹۶ م، صص ۷۰-۴۳

د. کتابشناسی

- ۱ - کتابشناسی فهرستهای نسخه‌های خطی پاکستان (فارسی) کتابناری، تهران، دفتر هشتم، ۱۹۸۰ م، صص ۹۰-۷۱؛ تحقیق، لاهور، جلد ۴، ش ۱، صص ۴۸-۳۱
- ۲ - ترجمه‌های متون فارسی به زبانهای شبه‌قاره پاکستان و هند (فارسی) دانش، اسلام‌آباد، ش ۱۴، تابستان ۱۳۶۷ ش / ۱۹۸۸ م، صص ۱۳۱-۸۵
- ۳ - بنگال مین تصنیف هونی والی عربی کتب (ثلاثة غساله کا عربی حصه) (اردو) [فهرست کتابهای عربی که در بنگال تألیف شده است، بخش عربی کتاب ثلاثة غساله تألیف حکیم حبیب‌الرحمان] به مقدمه عارف نوشاهی، فکر و نظر، اسلام‌آباد، محرم - ربیع‌الاول ۱۴۰۹ هـ / اکتبر - دسامبر ۱۹۸۸ م، صص ۴۰-۳۹
- ۴ - ترجمه‌های متون فارسی به زبانهای پاکستانی (اردو) دانش، اسلام‌آباد، ش ۱۹، ۱۳۶۸ ش / ۱۹۸۹ م، صص ۲۶۷-۲۶۳
- ۵ - ترجمه‌های متون فارسی به زبانهای شبه‌قاره پاکستان و هند (اردو) دانش، اسلام‌آباد، ش ۲۰-۲۱، ۹-۱۳۶۸ ش / ۱۹۹۰ م، صص ۲۱۱-۲۰۷

برگزیده مقالات

- الف. درباره متون و نسخه‌های خطی
- ۱ - نسخه‌های کهن از یک تفسیر قرآن (فارسی) پاکستان مصور، اسلام‌آباد، بهمن ۱۳۶۵ ش / ژانویه ۱۹۸۷ م، صص ۴-۲
- قرآن مجید کی تفسیر کانادر قلمی نسخه (اردو) فجر، راولپندی، دی ۱۳۶۲ ش / ژانویه ۱۹۸۴ م، ربیع‌الاول ۱۴۰۴ هـ، صص ۴۷-۴۴
- ۲ - ثلاثة غساله بنگال مین تصنیف شده کتابون کا ایک اهم مأخذ (اردو) [ثلاثة غساله مأخذی مهم درباره کتابهای تصنیف شده در بنگال] معارف اعظم‌گر ه، مارس، ۱۹۹۰ م، صص ۱۸۶-۱۶۵
- ۴ - جام جهان‌نما، ایک تاریخی و تهنیزی اهمیت کی تصنیف (اردو) [جام جهان‌نما اثری مهم تاریخی و فرهنگی] اردو، کراچی، ش ۱، ۱۹۸۹ م، صص ۱۲۳-۹۱
- ۵ - دریافت تذکره حدیقه هندی (اردو) معارف اعظم‌گر ه، ج ۱۲۷، ش ۲، ربیع‌الاول ۱۴۰۱ هـ / ق / فوریه ۱۹۸۱ م، صص ۱۵۰-۱۴۴
- ۶ - تذکره حدیقه هندی (اردو) دانش، اسلام‌آباد، ش ۲، تابستان ۱۳۶۴ ش / ۱۹۸۵ م، صص ۱۶۱-۱۱۷
- ۷ - شیخ عبدالحق محدث دهلوی رح کا ایک نایاب مجموعه تحریرات «فتوحات المکیه والفیوضات المدنیه» (اردو) [فتوحات المکیه والفیوضات المدنیه: مجموعه نایاب نوشته‌های شیخ عبدالحق دهلوی] فکر و نظر، اسلام‌آباد، صفر - ربیع‌الاول ۱۴۱۵ هـ / ق / ژوئیه - سپتامبر ۱۹۹۴ م، صص ۸۷-۷۵؛ المصداق، حیدرآباد، شماره ۱، ۱۹۹۶ م، صص ۸۷-۷۸
- ۸ - منابع فارسی درباره هجویری و کشف‌المحجوب او در شبه‌قاره هند و پاکستان (فارسی) مشکوة، مشهد، ش ۳۲، ۱۳۷۰ ش / ۱۹۹۲ م، صص ۱۸۷-۱۸۰
- ۹ - نخستین شرح فارسی دیوان حافظ در شبه‌قاره: «مرج‌البحرین» (فارسی) دانش، اسلام‌آباد، ش ۱۵، پاییز ۱۳۶۷ ش / ۱۹۸۸ م، صص ۸۰-۴۵
- ۱۰ - المستخلص کا پاکستان مین قدیم‌ترین نسخه (اردو) [کهن‌ترین نسخه المستخلص در پاکستان] المعارف، لاهور، ج ۱۵، ش ۴، ژوئن ۱۹۸۲ م / ۱۴۰۲ هـ، لاهور، صص ۲۸-۲۳؛ قرآن‌الهدی، کراچی، آوریل، ۱۹۸۲ م، صص ۲۷-۲۶
- ۱۱ - نسخه نجات‌الانس از روزگار جامی (فارسی) آینده، تهران، سال دهم، ش ۸ / ۹، آبان و آذر، ۱۳۶۳ ش / ۱۹۸۳ م، صص ۵۸۸-۵۸۷